

Криминологик лексиканинг лингвистик хусусиятлари

Ф.Д.Мирзаев
ИИБ Академияси

Аннотация: Криминологик лексика қонунчилик, ҳуқуқ-тартибот ва жиноятчиликни ўрганиш билан боғлиқ илмий ва амалий соҳаларда қўлланиладиган махсус тил қатламидир. Ушбу мақола криминологик лексиканинг семантик, морфологик ва стилистик хусусиятларини таҳлил қилишга бағишланган. Тадқиқотда турк, форс, араб ва рус тилларидан олинган ўзлашма сўзларнинг терминология шаклланишига таъсири аниқланади, шунингдек, контекст ва прагматик омилларнинг ушбу лексикадан фойдаланишдаги роли кўриб чиқилади. Ўзбек юридик ҳужжатлари ва илмий матнлардаги лексик бирликларнинг тизимлаштирилиши, этимологияси ва функционал хусусиятларига алоҳида эътибор берилади. Мақола филологлар, криминологлар ва лексикография бўйича мутахассисларига мўлжалланган бўлиб, ўзбек криминологик терминологиясининг ривожланишига ва ҳозирги жамият талабларига мослашувига хизмат қилади.

Калит сўзлар: криминологик лексика, ўзбек тили, терминология, ўзлашма сўзлар, лексик-семантик гуруҳлар, юридик матнлар, прагматика

Linguistic features of criminological lexicon

F.D.Mirzaev
MIA Academy

Abstract: Criminological lexicon is a specialized linguistic layer used in legal practice, law enforcement, and scientific research related to crime study and prevention. This article analyzes the linguistic features of criminological lexicon with a focus on its semantic, morphological, and stylistic characteristics. The study identifies the impact of Turkic, Persian, Arabic, and Russian borrowings on terminology formation and examines the role of context and pragmatic factors in its usage. Special attention is given to the systematization of lexical units, their etymology, and functional features in Uzbek legal documents and scientific texts. The article targets philologists, criminologists, and lexicography specialists, contributing to the development and adaptation of Uzbek criminological terminology to contemporary societal needs.

Keywords: criminological lexicon, Uzbek language, terminology, borrowings, lexical-semantic groups, legal texts, pragmatics

Ўзбек тилидаги криминалогик лексика юридик амалиётда, ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятида ва жиноятни ўрганиш билан боғлиқ илмий тадқиқотларда қўлланиладиган муҳим терминологик қатламдир. Ушбу лексик қатлам ҳуқуқий ҳужжатлар, илмий мақолалар ва криминалогия соҳасидаги профессионал мулоқотга хос бўлган терминларни ўз ичига олади [1, 45-50 б]. Ушбу мақолада криминалогик лексиканинг лингвистик, шу жумладан унинг семантик, морфологик ва стилистик хусусиятлари таҳлил қилинади, шунингдек, ўзлашиш ва прагматик омилларнинг унинг фаолиятига таъсири кўриб чиқилади. Ўзбек тилидаги криминалогик лексиканинг семантик хусусиятлари унинг ўзига хослиги ва кўп қатламлилигини акс эттиради. Бу лексиканинг асосини терминологиянинг ўзаги бўлмиш асл туркий сўзлар ташкил этади [2, 23-32 б]. Бироқ, форс, араб ва рус тилларидан ўзлашган сўзлар ҳам муҳим роль ўйнайди. Масалан, “жиноят” сўзи араб тилидан олинган бўлиб, ўзбек тилида “қонунбузарлик” (ҳуқуқбузарлик) ёки “қилмиш” (ҳаракат) каби сўзларнинг синоними бўлиб, жиноий ҳаракатларни билдириш учун қўлланилади [6, 110-122 б]. Бу сўзлар жиноятнинг турли - ҳуқуқий, ижтимоий ва психологик томонлари билан боғлиқ бўлган лексик-семантик гуруҳларни ташкил этади.

Семантик майдон таҳлили шуни кўрсатадики, “айблов”, “ҳимоя” ёки “суд” (рус тилидан олинган) каби терминлар ҳуқуқий матнларда қўлланиши шарти билан аниқ белгиланган маъноларга эга [3, 156-161 б]. Бундай сўзларнинг семантик тузилиши аниқлик ва бирмаъноликни билдириб, юридик алоқа учун жуда муҳимдир. Шу билан бирга, контекстга қараб, терминлар илмий матнларда ёки оммавий ахборот воситаларида қўшимча маъно тусларига эга бўлиши мумкин [4, 155-171 б].

Ўзбек тилидаги криминалогик лексиканинг морфологик тузилиши кўп жиҳатдан туркий тиллардаги сўз ясалишининг умумий қоидаларига бўйсунди [2, 23-32 б]. Масалан, “жиноят” ўзагига “-чи” қўшимчаси қўшилса, “жиноятчи” сўзи ҳосил бўлади. Худди шундай, “ҳуқуқ” сўзидан “ҳуқуқбузар” каби мураккаб сўзлар ясалади. Бу жараёнлар ўзбек тилининг морфологик хусусиятларига мос келади, лекин криминалогик лексикада расмий ва касбий контекстга хос аффикслар кўпроқ қўлланилади.

Рус тилидан ўзлашган “суд”, “прокурор” каби сўзлар ўзбек тилининг фонетик ва орфографик нормаларига мослашган ҳолда ўзининг асл шаклини сақлаб қолади [4, 155-171 б]. “Адолат” ёки “жазо” каби араб ва форс тилларидан кириб келган сўзлар узоқ интеграция тарихига эга бўлиб, ўзбек тилига тўлиқ

ассимиляция қилинган бўлиб, камдан-кам морфологик ўзгаришларга учрайди [6, 110-122 б].

Криминологик лексиканинг стилистик хусусиятлари унинг расмий контекстларда, масалан, ҳуқуқий ҳужжатлар ва илмий мақолаларда қўлланилиши билан белгиланади. Ушбу лексика нейтрал ва расмий услуб билан ажралиб туради, бу аниқлик ва объективликни таъминлайди [3, 156-161 б]. “Қонун”, “жавобгарлик” ёки “жарима” каби терминлар қатъий маълумотларни эмоционал маънога эга бўлмасдан етказиш учун қўлланилади.

Бироқ, айрим ҳолларда, масалан, оммавий ахборот воситалари матнларида, криминологик лексика экспрессив хусусиятга эга бўлиши мумкин. *Қотиллик* ёки *жиноий гуруҳ* каби сўзлар аудиторияга нисбатан ҳиссий таъсирни кучайтириш учун қўлланиши мумкин [4, 155-171 б]. Бу турли коммуникатив вазиятларга мослашувчи лексиканинг прагматик хусусиятларини билдиради.

Ўзбек тилидаги криминологик лексика бошқа тиллар билан тарихий алоқаларни акс эттирувчи ўзлашувларга бой. Рус тилидаги “суд”, “прокурор”, “адвокат” каби сўзлар ўзбек тилига XIX-XX асрларда ҳуқуқ тизимининг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда фаол кириб кела бошлади [4, 155-171 б]. “Жиноят” ва “адолат” каби арабча ўзлашмалар ислом ҳуқуқий анъаналари билан боғлиқ бўлган чуқур тарихий илдизларга эга. [6, 110-122 б]. “Жазо” ва “мукофот” каби форсча сўзлар маданий ва лингвистик алоқалар орқали сўз бойлигини оширади [2, 23-32 б].

Этимологик таҳлил шуни кўрсатадики, ўзлашган сўзлар ўзбек тилининг фонетик ва морфологик нормаларига мослашиб, семантик асосини сақлаб қолади. Масалан, арабча “жиноят” сўзи ўзбек тилига тўлиқ сингиб кетган ва криминологияда асосий термин сифатида қўлланилади [6, 110-122 б].

Криминологик лексиканинг прагматик хусусиятлари уни қўллаш контекстига боғлиқ. Юридик ҳужжатларда терминлар қонунчилик нормаларига мос келиши учун имкон қадар аниқ бўлиши керак [1, 45-50 б]. Масалан, ҳуқуқий мазмундаги “ҳуқуқбузарлик” термини юридик контекста муайян ҳуқуқбузарликни билдирса, илмий матнларда назарий жиҳатларни муҳокама қилиш учун кенгроқ маънода фойдаланиш мумкин [3, 156-161 б].

Оммавий ахборот воситаларида криминологик лексика кўпинча жамоатчиликни хабардор қилиш ҳамда эътиборини жалб қилишга қаратилган коммуникатив функцияни бажаради. Бу эса ушбу лексикани Ўзбекистонда, айниқса, жиноятчилик ва ҳуқуқ-тартибот масалаларини муҳокама қилиш контекстида жамоатчилик фикрини шакллантиришнинг муҳим воситасига айлантиради [4, 155-171 б].

Ўзбек тилидаги криминологик лексикани қуйидаги лексик-семантик гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Жиноят турлари: (қотиллик), (ўғирлик), талончилик).
2. Юридик жараёнлар: (айблов), (ҳимоя), (суд).
3. Жазо турлари: (жарима), (қамок), (жазо).
4. Субъектлар: (жиноятчи), (прокурор), (адвокат).

Ушбу тизимлаштириш криминологик лексиканинг тузилишини ва унинг юридик ҳамда илмий матнлардаги функционал ролини акс эттиради [1, 45-50 б].

Ўзбек тилидаги криминологик лексика мураккаб ва кўп қиррали терминологик қатлам бўлиб, ўзига хос туркий элементларни араб, форс ва рус тилларидан олинган ўзлашмалар билан бирлаштиради [2, 23-32 б]. Унинг семантик, морфологик ва стилистик хусусиятлари юридик ва илмий контекстда аниқлик ва функционалликни таъминлайди [3, 156-161 б]. Лексик-семантик гуруҳларни тизимлаштириш, прагматик жиҳатлар таҳлили бу лексиканинг ўзбек жамоатчилиги учун қанчалик муҳим эканлигини билдиради [4, 155-171 б]. Ушбу тадқиқот криминология соҳасида ўзбек терминологиясини ривожлантириш, уни замонавий ижтимоий эҳтиёжларга мослаштириш ва илмий базасини мустаҳкамлашга хизмат қилади [5, 15-20 б].

Фойдаланилган адабиётлар

1. Юнусова Х. Э., Усаров У. А. “Лексико-семантический аспект изучения ирригационной терминологии узбекского языка”. Cyberleninka.ru, с. 45-50.
2. Ф. Абдуллаев “Ўзбек тилининг терминологияси”. Тошкент: Фан, 1998, 23-32 б.
3. Майоров А. П. “Дескриптивная и оценочная лексика в текстах СМИ как объект лингвистической экспертизы”. Интерпретация текста: лингвистический, литературоведческий и методический аспекты, Cyberleninka.ru. 2017, с. 156-161.
4. Ахметова М. В. “Лексические регионализмы и локализмы в русскоязычном Интернете”. Русский язык и новые технологии, Cyberleninka.ru. 2014, с. 155-171.
5. Н. Махмудов “Ўзбек тилининг лексик қатламлари ва уларнинг тарихи”. Тошкент: Ўзбекистон, 2010, 15-20 б.
6. Ш. Рахматуллаев. “Ўзбек тилининг этимологик луғати”. Тошкент: Университет, 2000, 110-122 б.